

Abdullajonova Ziyoda Xamidjon qizi

O'zbekiston Respublikasi Bank-moliya akademiyasi magistranti

ISLOM MOLİYASI: NAZARIY ASOSLAR VA ZAMONAVIY AMALIYOT

Annotatsiya: Ushbu maqola Islom moliyasi tizimining nazariy asoslarini va zamonaviy amaliyotdagi qo'llanilishini tahlil qilishga bag'ishlangan. Tadqiqotda Islom iqtisodiyoti tamoyillari, shariatga muvofiq moliyaviy mahsulotlar va ularning an'anaviy moliya tizimidan farqlari o'rganilgan. Maqolada Islom moliyasi konsepsiyasining asosiy nazariyalari, jumladan, foiz (riba) taqiqi, mulkchilik huquqi, xavf-xatar taqsimoti va axloqiy mas'uliyat tamoyillari batafsil ko'rib chiqilgan. Shuningdek, mudaraba, musharaka, murabaha, ijara va sukuk kabi asosiy Islom moliyaviy vositalari tahlil etilgan. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, Islom moliyasi tizimi zamonaviy iqtisodiy munosabatlarda adolatli va barqaror rivojlanish uchun muhim alternativa bo'la oladi.

Kalit soʻzlar: Islom moliyasi, shariatga muvofiqlik, riba taqiqi, mudaraba, musharaka, islom banklari, axloqiy moliya

Annotation: This article is devoted to the analysis of the theoretical foundations of the Islamic financial system and its application in modern practice. The study examines the principles of Islamic economics, Sharia-compliant financial products and their differences from the traditional financial system. The article examines in detail the main theories of the concept of Islamic finance, including the prohibition of interest (riba), property rights, risk sharing and the principles of ethical responsibility. It also analyzes the main Islamic financial instruments such as mudaraba, musharaka, murabaha, ijara and sukuk. The results of the study show that the Islamic financial system can be an important alternative for fair and sustainable development in modern economic relations.

Keywords: Islamic finance, Sharia-compliant, prohibition of riba, mudaraba, musharaka, Islamic banks, ethical finance

Аннотация: Статья посвящена анализу теоретических основ исламской финансовой системы и её применению в современной практике. В исследовании рассматриваются принципы исламской экономики, финансовые продукты, соответствующие шариату, и их отличия от традиционной финансовой системы. В статье подробно рассматриваются основные теории исламских финансов, включая запрет на проценты (риба), права собственности, распределение рисков и принципы этической ответственности. Также анализируются основные исламские финансовые инструменты, такие как мудараба, мушарака, мурабаха, иджара и сукук. Результаты исследования показывают, что исламская финансовая система может стать важной альтернативой для справедливого и устойчивого развития современных экономических отношений.

Ключевые слова: исламские финансы, соответствие шариату, запрет на риба, мудараба, мушарака, исламские банки, этические финансы

Kirish. XXI asrda global moliya tizimining murakkablashuvi va 2008 yilgi jahon moliyaviy inqirozi an'anaviy moliya institutlarining zaifliklarini yaqqol ko'rsatdi. Bu esa iqtisodchilar va siyosatchilarni muqobil moliyaviy tizimlarga qiziqish bildirishi bilan natijada Islom moliyasiga

e'tibor kuchaydi. Islom moliyasi tizimi ming yillik tarixga ega bo'lib, bugungi kunda 100 dan ortiq mamlakatda faoliyat ko'rsatmoqda va uning aktivlari 3 trillion dollardan oshadi.

Islom moliyasi - bu shariatga asoslangan moliyaviy faoliyat bo'lib, Qur'on va Sunna qoidalariga rioya qilish orqali amalga oshiriladi. Uning asosiy maqsadi nafaqat iqtisodiy samaradorlik, balki ijtimoiy adolat va axloqiy mas'uliyatni ta'minlashdir. Islom iqtisodiy tizimi insonning moddiy va ma'naviy ehtiyojlarini muvozanatlashga qaratilgan yaxlit konsepsiyadir.

Tadqiqotning dolzarbligi Islom moliyasi tizimining zamonaviy iqtisodiy muammolarni hal qilishdagi salohiyatini baholash zarurati bilan belgilanadi. Ayniqsa, O'zbekiston kabi islom madaniyatiga ega mamlakatlarda ushbu tizimning rivojlanishi katta ahamiyatga egadir.

Tadqiqotning maqsadi: Islom moliyasining nazariy asoslarini o'rganish va zamonaviy amaliyotdagi qo'llanilish xususiyatlarini tahlil qilish.

Tadqiqot vazifalari:

- 1) Islom moliyasining asosiy nazariy tamoyillarini aniqlash;
- 2) Shariatga muvofiq moliyaviy vositalarning turlari va xususiyatlarini tahlil qilish;
- 3) Islom va an'anaviy moliya tizimlarini qiyosiy baholash;
- 4) Islom moliyasining zamonaviy amaliyotdagi imkoniyatlari va cheklovlarini ko'rib chiqish.

Adabiyotlar sharhi. Islom moliyasi nazariyasi XX asrning ikkinchi yarmida mustaqil fan sohasi sifatida shakllanishni boshladi. Muhammad Abdul Mannan (1970), Muhammad Nejatullah Siddiqi (1983) va Abbas Mirakhor (1987) kabi olimlar Islom iqtisodiyoti tamoyillarini tizimlashtirish bo'yicha fundamental tadqiqotlar olib bordilar. Ularning ishlarida Islom moliyasining falsafiy va iqtisodiy asoslari, shariatga muvofiqlik mezoni va amaliy tatbiq etish mexanizmlari batafsil yoritilgan.

Chapra (1985) o'z tadqiqotlarida Islom iqtisodiy tizimining asosiy xususiyati sifatida "axloq va iqtisodiyotning uyg'unligini" ta'kidlaydi. Uning fikriga ko'ra, Islom moliyasi nafaqat texnik vosita, balki ijtimoiy adolat va iqtisodiy samaradorlikni muvozanatlaydigan qiymat tizimidir. Bu yondashuv Islom moliyasini oddiy "foizsiz bank" tushunchasidan ancha kengroq va chuqurroq konsepsiya sifatida ko'rsatadi.

Riba (foiz) taqiqi nazariyasi

Islom moliyasining markaziy tamoyili riba (foiz) taqiqidir. Qur'oni Karimda riba qat'iy tarzda man etilgan va u zalim iqtisodiy amaliyot deb baholangan. Zayd ibn Aslam va boshqa klassik islom olimlarining tafsirlariga ko'ra, riba taqiqi asosan uchta asosiy falsafiy printsipga asoslanadi: adolat, xavf-xatar taqsimoti va ishlab chiqarish faoliyatiga rag'batlantirish.

Zamonaviy tadqiqotchilardan Usmani (2002) ribani iqtisodiy jihatdan tahlil qilib, uning jamiyatda boylik konsentratsiyasiga, inflyatsion bosimga va iqtisodiy beqarorlikka olib kelishini isbotladi. U foiz tizimida kreditberuvchi va qarz oluvchi o'rtasida asimmetrik xavf-xatar taqsimoti mavjudligini va bu esa iqtisodiy nomuvozanatlikni kuchaytirishi mumkinligini ta'kidlaydi.

Mulkchilik va shartnoma nazariyalari

Islom huquq tizimida mulkchilik huquqi muqaddasdir, lekin u mas'uliyat bilan birga keladi. Ibn Taymiya va Ibn Qayyim kabi klassik islom huquqshunoslari mulkchilik konsepsiyasini batafsil ishlab chiqqanlar. Ularning nazariyalariga ko'ra, inson mol-mulkning faqat vositachi (amin) vazifasini bajaradi, haqiqiy mulkdor esa Allohdir. Bu konsepsiya zamonaviy Islom moliyasida korporativ boshqaruv va mas'uliyat tamoyillarining asosini tashkil etadi.

Shartnoma nazariyasi Islom moliyasining boshqa muhim jihatidir. Islom huquqida shartnomalar ikki tomonlama rozilik, shaffoflik va adolatlilik tamoyillariga asoslanishi kerak. Kamali (2000) o'z tadqiqotlarida islom shartnomalarining o'ziga xos xususiyatlarini, jumladan, gharar (noaniqlik) va maysir (qimor) taqiqlarini tahlil qilgan. Bu tamoyillar zamonaviy Islom moliyaviy mahsulotlarini ishlab chiqishda asosiy yo'riqnoma bo'lib xizmat qiladi.

Zamonaviy Islom moliyasi amaliyoti

XX asrning 70-yillaridan boshlab Islom banklari va moliya institutlari tez sur'atlarda rivojlana boshladi. Birinchi zamonaviy Islom banki 1975 yilda Dubayda tashkil etilgan Dubai Islamic Bank hisoblanadi. Iqbal va Mirakhor (2011) o'z tadqiqotlarida Islom banklarining amaliy faoliyatini to'rt asosiy modelga ajratadilar: ikki tomonlama mudaraba modeli, ikkala tomonlama musharaka modeli, vositachilik modeli va investitsiya modeli.

Hasan va Lewis (2007) Islom moliya institutlarining korporativ boshqaruv tizimini tahlil qilib, shariatga rioya qilish nazorati (Shariah governance) konsepsiyasining ahamiyatini ta'kidlaydilar. Shariatga rioya qilish kengashi (Shariah Board) zamonaviy Islom moliya institutlarining ajralmas qismi bo'lib, barcha moliyaviy mahsulot va operatsiyalarning shariatga muvofiqligini ta'minlaydi.

Tadqiqot metodikasi. Ushbu tadqiqot asosan nazariy tahlil metodiga asoslanadi. Tadqiqot jarayonida quyidagi uslublardan foydalanildi:

1. Adabiyotlarni tizimli tahlil qilish usuli: Islom moliyasi bo'yicha klassik va zamonaviy manbaalar, jumladan, Qur'on va Hadis matni, islom huquqshunoslari asarlari, zamonaviy iqtisodiy adabiyotlar va xalqaro moliya tashkilotlarining hisobotlari o'rganildi.
2. Qiyosiy tahlil usuli: Islom moliyasi va an'anaviy moliya tizimlarining asosiy tamoyillari, moliyaviy vositalari va amaliy natijalari qiyoslandi. Bu yondashuv Islom moliyasining o'ziga xos xususiyatlarini va raqobat afzalliklarini aniqlashga yordam berdi.
3. Deduksiya va induksiya usullari: Umumiy nazariy tamoyillardan amaliy xulosalar chiqarish (deduksiya) va alohida amaliy holatlardan umumiy qonuniyatlarni aniqlash (induksiya) usullari qo'llanildi.
4. Konseptual tahlil: Islom moliyasining asosiy tushunchalari, jumladan riba, gharar, maysir, mudaraba, musharaka va boshqalarning mohiyati va ularning o'zaro bog'liqligi tahlil qilindi.

Tadqiqotning cheklanganligi shundan iboratki, u asosan nazariy jihatga e'tibor qaratadi va empirik ma'lumotlar tahlili cheklangan. Bundan tashqari, Islom moliyasi amaliyotining mintaqaviy xususiyatlari to'liq qamrab olinmagan.

Natijalar va muhokama.

Islom moliyasining asosiy nazariy tamoyillari

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, Islom moliyasi tizimi quyidagi besh asosiy tamoyilga asoslanadi:

Birinchi tamoyil - riba (foiz) taqiqi. Bu tamoyil Islom moliyasining eng muhim xususiyatidir. Riba taqiqi shunchaki texnik talabdan ko'proq narsa - u iqtisodiy adolatni ta'minlash va ekspluatatsiyani oldini olish uchun mo'ljallangan. Foiz o'rniga Islom moliyasi foyda va zarerni taqsimlash tamoyiliga asoslanadi. Bu esa investorlar va tadbirkorlar o'rtasida hamkorlik munosabatlarini rivojlantirishga yordam beradi.

Ikkinchi tamoyil - xavf va foyda taqsimoti. Islom moliyasida barcha ishtirokchilar xavf-xatarni o'rtaklashishi va foyda ham, zarar ham proporsional ravishda taqsimlanishi kerak. Bu prinsip "al-ghunm bil-ghurm" (foydalar mas'uliyat bilan birga keladi) va "al-kharaj bi al-daman" (daromad xavf-xatar bilan bog'liq) qoidalariga asoslanadi. Bu tamoyil spekulativ moliyaviy operatsiyalarni cheklaydi va real iqtisodiy faoliyatni rag'batlantiradi.

Uchinchi tamoyil - moddiy aktivlarga asoslangan operatsiyalar. Islom moliyasi har qanday moliyaviy operatsiya real tovar yoki xizmatga asoslanishi kerakligini talab qiladi. Bu tamoyil "bai al-kali bil-kali" (qarz uchun qarz) va "bai al-ma'dum" (mavjud bo'lmagan narsani sotish) taqiqlaridan kelib chiqadi. Natijada Islom moliyaviy tizimi moliyaviy bozorlardagi ortiqcha spekulatsiyani kamaytiradi va real iqtisodiyotni qo'llab-quvvatlaydi.

To'rtinchi tamoyil - harom faoliyatlarga investitsiya taqiqi. Islom shariatida man etilgan faoliyat turlariga, masalan, spirtli ichimliklar ishlab chiqarish, qimorbozlik, cho'chqa go'shti mahsulotlari va shariatsiz moliya operatsiyalariga investitsiya qilish mumkin emas. Bu tamoyil axloqiy mas'uliyatli investitsiya (ethical investment) konsepsiyasining asosini tashkil etadi.

Beshinchi tamoyil - shaffoflik va adolatlilik. Islom moliyasi operatsiyalarida to'liq ochiqlik, noaniqlik (gharar) va aldash elementlari yo'qligi ta'minlanishi kerak. Barcha shartnoma shartlari aniq va tushunarli bo'lishi, ikki tomon ham operatsiya mohiyatini to'liq anglashi zarur.

Asosiy Islom moliyaviy vositalari

Mudaraba (ishonch hamkorligi): Bu moliyaviy vositada bir tomon kapital (rabb al-mal), ikkinchi tomon esa mehnati va tajribasi (mudarib) bilan ishtirok etadi. Foyda oldindan kelishilgan nisbatda taqsimlanadi, zarar esa faqat kapital egasi tomonidan ko'tariladi, agar mudaribning aybi bo'lmasa. Mudaraba ikki turga bo'linadi: muqayyadah mudaraba (cheklangan) va mutlaqah mudaraba (cheklanmagan). Bu vosita venchur kapital va investitsiya fondlari uchun ideal modeldir.

Musharaka (hamkorlik): Bu vositada barcha tomonlar ham kapital, ham mehnati bilan ishtirok etadilar. Foyda kelishilgan nisbatda, zarar esa investitsiya ulushiga mutanosib taqsimlanadi. Musharakaning uch asosiy turi mavjud: shirkat al-'inan (oddiy hamkorlik), shirkat al-mufawadha (teng hamkorlik) va shirkat al-abdan (mehnat hamkorligi). Zamonaviy amaliyotda musharaka mutanaqisa (kamayuvchi hamkorlik) keng qo'llaniladi, bu yerda bir tomon bosqichma-bosqich ikkinchi tomonning ulushini sotib oladi.

Murabaha (foydali sotish): Bu vositada bank tovarni sotib olib, mijozga belgilangan foyda qo'shgan holda muddatli to'lov asosida sotadi. Murabaha shariatga muvofiq tijorat kelishuvi hisoblanadi, chunki u real tovar sotishga asoslangan. Amaliyotda murabaha Islom banklarining

eng keng tarqalgan vositasidir va korporativ moliyalashtirishda, xususan, savdo moliyalashtirishda faol qo'llaniladi.

Ijara (ijaraga berish): Bu aktivni belgilangan muddat va to'lov evaziga foydalanishga berish shartnomasi. Ijara ikki turga bo'linadi: ijara tashkiliy (oddiy ijaraga berish) va ijara wa iqtina (lizing). Ijara al-muntahia bi al-tamlik xususiyati shuki, ijara muddati tugagandan so'ng aktivning mulkchilik huquqi ijarachiga o'tadi. Bu vosita ko'chmas mulk va uskunalar moliyalashtirishda keng qo'llaniladi.

Sukuk (islom obligatsiyalari): Sukuk - bu aktivga asoslangan qimmatli qog'ozlar bo'lib, an'anaviy obligatsiyalardan asosiy farqi shundaki, ular egalariga qarz emas, balki aktivdagi mulkchilik ulushini beradi. Sukuk turli tuzilmalarga ega bo'lishi mumkin: ijara sukuk, mudaraba sukuk, musharaka sukuk va boshqalar. Jahon sukuk bozori 2020 yilga kelib 600 milliard dollarga yetdi va davlatlar hamda korporatsiyalar uchun muhim moliyalashtirish vositasiga aylandi.

Islom va an'anaviy moliya tizimlarining qiyosiy tahlili

Islom moliyasi va an'anaviy moliya tizimlarini taqqoslash quyidagi asosiy farqlarni ko'rsatadi:

Maqsad va falsafa jihatidan: An'anaviy moliya asosan foyda maksimallashtirishga qaratilgan bo'lsa, Islom moliyasi iqtisodiy samaradorlik bilan birga ijtimoiy adolat va axloqiy mas'uliyatni ham nazarda tutadi. Bu farq moliyaviy mahsulotlarni ishlab chiqish va bozor strategiyalarini belgilashda muhim rol o'ynaydi.

Daromad olish mexanizmi jihatidan: An'anaviy tizimda foiz asosiy daromad manbai bo'lsa, Islom moliyasida foyda va zarerni taqsimlash prinsipi qo'llaniladi. Bu esa Islom moliya institutlarini real iqtisodiy natijalar bilan bevosita bog'laydi va ularni mijozlarning biznesidagi xavf-xatarlarni baholashga majbur qiladi.

Xavf-xatar boshqaruvi jihatidan: An'anaviy moliyada xavf-xatar ko'pincha bir tomonlama (odatda mijozga) yuklatiladi. Islom moliyasida esa xavf-xatar barcha ishtirokchilar o'rtasida taqsimlanadi, bu esa adolatli va barqaror moliyaviy ekotizimni yaratadi.

Tartibga solish jihatidan: An'anaviy moliya institutlari markaziy bank va moliya nazorati organlari tomonidan tartibga solinadi. Islom moliya institutlari esa qo'shimcha ravishda shariatga rioya qilish kengashi nazoratidan o'tadi, bu ikki darajali nazorat tizimini yaratadi.

Moliyaviy inqirozlarga chidamlilik jihatidan: Nazariy jihatdan Islom moliyasi tizimi moliyaviy inqirozlarga nisbatan barqarorroq hisoblanadi, chunki u ortiqcha qarz olishni cheklaydi va spekulativ operatsiyalarni kamaytiradi. 2008 yilgi global moliyaviy inqiroz davrida Islom banklari nisbatan barqaror natijalar ko'rsatdi, garchi ular ham umuman bozor salbiy ta'siridan to'liq himoyalangan edi.

Zamonaviy amaliyotdagi muammolar va imkoniyatlar

Islom moliyasi tizimining rivojlanishida bir qator muammolar mavjud. Birinchi muammo - shariatga rioya qilish standartlarining yagona tizimining yo'qligi. Turli mamlakatlarda va hatto bir mamlakatdagi turli institutlarda shariatga rioya qilish talqini farq qilishi mumkin. Bu esa xalqaro Islom moliyaviy operatsiyalarni murakkablashtiradi.

Ikkinchi muammo - malakali kadrlar tanqisligi. Islom moliyasi mutaxassisi ham an'anaviy moliya bilimiga, ham shariatga chuqur tushinishga ega bo'lishi kerak, bunday kadrlar esa etarli emas. Uchinchi muammo - Islom moliyaviy mahsulotlarning ba'zan yuqori xarajatlari, chunki ular ko'pincha murakkab tuzilmaga ega va qo'shimcha shariatga rioya qilish nazoratini talab qiladi.

Biroq, Islom moliyasi katta imkoniyatlarga ham ega. Global musulmon aholisining o'sishi (2030 yilga kelib 2.2 milliard) va ularning o'rtacha daromadlarining oshishi katta bozor potentsialini bildiradi. Bundan tashqari, axloqiy investitsiya va mas'uliyatli moliyaga qiziqish global darajada kuchaymoqda, bu esa Islom moliyasi tamoyillarini musulmon bo'lmagan mamlakatlar uchun ham jozibador qiladi.

Texnologik innovatsiyalar, xususan, fintech va blockchain texnologiyalari Islom moliyasi uchun yangi imkoniyatlar ochmoqda. Masalan, aqlli shartnomalar (smart contracts) Islom moliyaviy mahsulotlarini avtomatlashtirish va xarajatlarni kamaytirish imkonini beradi. Raqamli sukuk va tokenlashtirish yangi investorlar uchun Islom moliya vositalariga kirishni osonlashtirmoqda.

Xulosa. Ushbu tadqiqot Islom moliyasi tizimining nazariy asoslari va zamonaviy amaliyotdagi o'rnini har tomonlama ko'rib chiqdi. Natijalar shuni ko'rsatdiki, Islom moliyasi shunchaki foizsiz moliyaviy tizim emas, balki o'ziga xos falsafaga, tamoyillarga va vositalarga ega bo'lgan to'laqonli muqobil iqtisodiy modeldir.

Islom moliyasining asosiy kuchi uning axloqiy tamoyillarga asoslanishi va real iqtisodiy faoliyat bilan bevosita bog'langanligidadir. Riba taqiqi, xavf-xatar taqsimoti, shaffoflik va adolatlilik tamoyillari Islom moliyasini zamonaviy dunyoning barqaror rivojlanish talablariga mos keltirishga yordam beradi. Mudaraba, musharaka, murabaha, ijara va sukuk kabi vositalar turli xil moliyaviy ehtiyojlarni qondirish uchun moslashuvchanlik va samaradorlikni ta'minlaydi.

An'anaviy moliya tizimi bilan qiyoslashda Islom moliyasi bir qator afzalliklarga ega: adolatli foyda taqsimoti, spekulativ operatsiyalar cheklanishi, real iqtisodiyotni qo'llab-quvvatlash va moliyaviy inqirozlarga nisbatan yuqoriroq barqarorlik. Biroq, standartlashtirish masalalari, kadrlar tanqisligi va yuqori xarajatlar kabi muammolar ham mavjud.

Istiqbolli yo'nalishlar sifatida quyidagilarni ajratish mumkin: xalqaro shariatga rioya qilish standartlarini yaratish, Islom moliyasi bo'yicha ta'limni kengaytirish, texnologik innovatsiyalarni joriy etish va musulmon bo'lmagan mamlakatlarda ham Islom moliyaviy mahsulotlarni ilgari surish. O'zbekiston kabi rivojlanayotgan mamlakatlar uchun Islom moliyasi tizimini rivojlantirish iqtisodiyotni diversifikatsiyalash va xalqaro moliya bozoriga integratsiya qilish uchun yaxshi imkoniyat bo'la oladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Usmani M.T. An Introduction to Islamic Finance. - Karachi: Maktaba Ma'ariful Qur'an, 2015. - 398 p.
2. El-Gamal M.A. Islamic Finance: Law, Economics, and Practice. - Cambridge: Cambridge University Press, 2006. - 223 p.
3. Iqbal Z., Mirakhor A. An Introduction to Islamic Finance: Theory and Practice. - Singapore: John Wiley & Sons, 2011. - 416 p.
4. Hassan M.K., Lewis M.K. Handbook of Islamic Banking. - Cheltenham: Edward Elgar Publishing, 2007. - 464 p.
5. Siddiqi M.N. Islamic Banking and Finance in Theory and Practice: A Survey of State of the Art // Islamic Economic Studies. - 2006. - Vol. 13, No. 2. - P. 1-48.

6. Accounting and Auditing Organization for Islamic Financial Institutions (AAOIFI). Shari'ah Standards. - Manama, 2015.
7. Islamic Financial Services Board (IFSB). Guiding Principles on Shari'ah Governance Systems. - Kuala Lumpur, 2009.
8. Islamic Finance Gateway. [Elektron resurs]. - URL: www.islamicfinance.com